

Aleksandra Matysiak

*Uniwersytet Warszawski**

E-mail: aleksandra.matysiak@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-5373-6674

Naród... jaki naród? Wizja narodu w polskiej edukacji szkolnej**

Summary

NATION... WHAT NATION? THE VISION OF THE NATION IN POLISH SCHOOL EDUCATION**

The article is a critical analysis of the book by Wojciech Józef Burszta, Paweł Dobrosielski, Krzysztof Jaskułowski, Katarzyna Majbroda, Piotr Majewski, Michał Rauszer titled *Nation at School: History and Nationalism in Polish School Education* (Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2019). The author points out the importance of the subject of historical education undertaken by the research team led by Burszta. She discusses methodology, highlighting the combination of qualitative and quantitative research used in the research and analysis. The author also analyses the general approach to the issue of historical education, mainly on the basis of the structure of the book. She completes the article with the indication of the publication's strengths as well as the omitted aspects, such as the lack of a summary. She negatively assesses the lack of guidelines for educational policy makers and experts in the field of education that could lead to the improvement of education. The review article ends with a recommendation of the book.

Keywords: historical education, nation, history, Polish education, school

red. Paulina Marchlik

* Adres: Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Warszawski, ul. Mokotowska 16/20, 00-561 Warszawa

** Finansowanie publikacji: Uniwersytet Warszawski

Naród, ojczyzna, nacjonalizm, patriotyzm i pokrewne im pojęcia nabierają obecnie innego znaczenia niż miały kilkadziesiąt czy nawet kilkanaście lat temu. Aktorzy życia społecznego, ze względu na dokonujące się zmiany społeczno-kulturowe, ekonomiczno-gospodarcze, ale również polityczne, modyfikują rozumienie wskazanych terminów. Dzieje się to zarówno w sferze prywatnej, w rozumieniu potocznym, jak i sferze publicznej, gdy za ich pomocą kształtuje się narodową wspólnotę. Transformacje przedstawionych pojęć dostrzegane są przez badaczy i poddawane zostają dogłębnej refleksji (Nikitorowicz, 2013; Wiłkomirska, Fijałkowski, 2016).

W definiowaniu tych pojęć kładzie się nacisk na różne czynniki w zależności od danego momentu historycznego, sytuacji danej zbiorowości czy tradycji. Pierwotne ujmowanie narodu jako uniwersalnej wspólnoty pochodzenia, ze względu chociażby na przemiany globalne i rozwój perspektywy transnarodowej, ewoluowało w kierunku ujęcia politycznego i kulturowego, pozbawionego komponentu urodzenia.

Edukacja historyczna i jej elementy były wielokrotnie obiektem zainteresowania badań pedagogicznych. Wśród nich wymienić można te przeprowadzone przez Jakuba Lorenca i Krzysztofa Mrozowskiego w 2011 r., podczas których badacze porównywali angielski i polski model edukacji historycznej. Ujęcie komparatystyczne pokazało m.in. to, że istotne jest stworzenie dla nauczycieli platformy wymiany dobrych praktyk oraz wykorzystywanie w procesie kształcenia pytań problemowych (Chmura-Rutkowska i in., 2013).

Badania pedagogiczne nad problematyką edukacji historycznej zrealizowała również w latach 2008–2009 Urszula Lewartowicz. Analiza wyników badań pokazała, że uczniowie ostatnich klas lubelskich szkół ponadgimnazjalnych w dużym stopniu deklarują poczucie patriotyzmu sentymentalno-romantycznego ukształtowanego przede wszystkim w procesie dydaktyczno-wychowawczym podczas lekcji historii i języka polskiego (Nikitorowicz, 2013). Na uznanie zasługuje badanie przeprowadzone przez Monikę Popow w latach 2011–2012. Autorka podjęła się analizy dyskursu historycznego w podręcznikach języka polskiego w szkołach gimnazjalnych, z której wyłania się przede wszystkim kulturowa wizja narodu. Dodatkowo, w analizowanym materiale badaczka dostrzega wykluczenie grup społecznych ze względu na płeć, pochodzenie etniczne, narodowe, kolor skóry oraz podział między członkami narodu polskiego w relacji centrum – peryferie (Popow, 2015).

Literatura naukowa obfituje w pozycje, których autorzy zajmują się zagadnieniami narodu, ojczyzny, patriotyzmu i nacjonalizmu. Także w najnowszej literaturze występuje wiele prac omawiających wspomniane kwestie, również

w obszarze edukacji. Ważną pozycję naukową stanowi chociażby książka *Kulturowe analizy patriotyzmu*, której autorzy podejmują refleksję „nad tym, czym jest patriotyzm w jego polskim wydaniu i czasami w porównaniu do innych” (Kulikowska, Obracht-Prondzyński, 2016, s. 10). Brak jest natomiast rzetelnych, szerokich badań w tym zakresie oraz głębszego namysłu pedagogicznego nad wspomnianymi zagadnieniami. Trudno jest bowiem znaleźć analizy dotyczące znaczenia ideologii nacjonalistycznej w polskim systemie oświaty. Ze względu na ożywienie idei nacjonalistycznych oraz fenomen tzw. wzmożonego patriotyzmu, warto badać opinie nauczycieli i uczniów dotyczące tych kwestii.

Łukę w tym obszarze pedagogiki wypełnić ma pozycja *Naród w szkole: historia i nacjonalizm w polskiej edukacji szkolnej* autorstwa Wojciecha Józefa Burszty, Pawła Dobrosielskiego, Krzysztofa Jaskułowskiego, Katarzyny Majbrody, Piotra Majewskiego oraz Michała Rauszera (2019). Książka, będąca owocem wieloletnich badań w ramach grantu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w ramach programu MAESTRO, zasługuje na szczególną uwagę ze względu na oryginalność oraz wartość naukową. Badacze podjęli się przedstawienia pojęć, które są problemowe nie tylko w analizie teoretycznej, ale także w badaniach empirycznych. Wybitni autorzy ze świata nauki skrupulatnie analizują niezwykle ważne, a zarazem aktualne tematy dotyczące edukacji historycznej w polskiej szkole przełomu XX/XXI w., wnosząc nowe elementy wiedzy w tym zakresie. Oczywiście, zagadnienia te zawsze stanowiły istotny obszar do analizy, jednak na skutek gwałtownych zmian dokonujących się w sferze oświaty oraz wydarzeń na tle życia społecznego, kwestia szeroko pojętej edukacji, w tym edukacji historycznej, zyskała na znaczeniu.

Warto podkreślić, że autorzy książki reprezentują różnorodne dyscypliny naukowe, od antropologii, kulturoznawstwa, socjologii, po filozofię i historię. Z tego względu publikacja, zważywszy na ujęcie podejmowanej tematyki oraz metodologię, wpisuje się w zakres nie tylko nauk społecznych, ale również nauk humanistycznych.

Książka *Naród w szkole: historia i nacjonalizm w polskiej edukacji szkolnej* to efekt badań i analiz edukacji szkolnej w kontekście historii i języka ojczystego – przedmiotów elementarnych w kształceniu tożsamości narodowej – co podkreślają sami autorzy. Poddali oni krytycznej analizie proces kształcenia w zakresie historii na wszystkich szczeblach edukacji od roku 1989. W kolejnych rozdziałach podjęli dyskusję nad wieloma wątkami, m.in. procesem „nacjonalizacji” w polskiej szkole, związkiem między edukacją historyczną a nacjonalizmem, kwestią mniejszości narodowych oraz miejscem kobiet w nauczaniu historii.

Wnioski i konkluzje oparli na wynikach uzyskanych w trakcie procesu badawczego. Składały się na niego analizy treści podręczników szkolnych, badania jakościowe w formie pogłębionych wywiadów prowadzonych wśród nauczycieli oraz badania ilościowe w formie ankiet wśród uczniów i nauczycieli.

Aspekt metodologiczny pracy, według mnie, zasługuje na szczególne podkreślenie. Połączenie analizy dokumentów zastanych, wywiadów oraz kwestionariuszy ankiet stanowi ważne, choć często pomijane źródło zdobywania danych niezbędnych do rozwiązania problemu badawczego. Pewnego rodzaju zarzutem, wspominanym także przez samych badaczy, jest brak badań jakościowych wśród uczniów, analizujących postawy wychowanków oraz rozumienie przez nich pewnych pojęć. Jednak niejasny dobór próby oraz jedynie proste procentowe analizy wyników badań to najpoważniejsze mankamenty metodologiczne.

Publikacja podzielona jest na dziewięć rozdziałów poprzedzonych wstępem, tworzących obraz edukacji historycznej w polskim systemie szkolnym. Treść książki zaprezentowano na 352 stronach. Już we wstępie czytelnik otrzymuje solidną dawkę informacji o kondycji polskiej oświaty w zakresie edukacji historycznej oraz dowiaduje się o zakładanych celach nauczania historii w placówkach edukacyjnych. Autorzy przybliżają kluczowe kwestie dla podjętej problematyki. Wyrażają swój sprzeciw w stosunku do edukacji historycznej proponowanej przez ówczesne władze oraz w sposób krytyczny odnoszą się do propagowanej polityki historycznej. W tym miejscu również autorzy wyraźnie podkreślają, że zmiana na polu politycznym w 2015 r. warunkowała poszerzenie zakresu badań o kolejne zagadnienia.

Rozdział *Współczesne problemy edukacji historycznej* przedstawia aktualne dylematy i trudności związane z procesem nauczania i uczenia się historii w szkołach. Tekst ma charakter przeglądu teoretycznego wskazanej w tytule problematyki. Autorzy wprowadzają czytelnika w krąg zainteresowań książki, powołując się na rozważania wybitnych przedstawicieli ze świata nauki.

Czym jest naród? Jak przedstawiany jest naród w polskiej edukacji? Czym charakteryzuje się naród polityczny? Jak kształtowała się świadomość narodowa? To tylko kilka pytań, na które czytelnik znajduje odpowiedź w rozdziale: *Jaki naród?* To najobszerniejszy fragment książki i w moim odczuciu stanowi on podstawę dla pozostałych rozdziałów. Tytułowy „naród” został zaprezentowany na różnych płaszczyznach oraz osadzony w perspektywie wybranych grup społecznych na tle historycznym. Zważywszy na rozległą wiedzę, jaką czytelnik otrzymuje w tej części, brakuje krótkiego zakończenia, podsumowującego. Tym bardziej, że taki zabieg został zastosowany we wcześniejszym rozdziale

zatytułowanym *Nacjonalizm w polskiej edukacji historycznej*. Autorzy w tej części publikacji przede wszystkim skupiają się na przedstawieniu wybranych wyników z przeprowadzonych na szeroką skalę badań. W tym miejscu analiza treści podręczników szkolnych ustępuje wynikom badań wśród nauczycieli i uczniów. Badacze omawiają m.in. modele nauczania historii, analizują sposób ujmowania celów edukacji historycznej przez nauczycieli, stosunek uczniów względem tych celów, jak również próbują uchwycić relację między edukacją historyczną a nacjonalizmem. Ta część obfituje w analizy wyników badań jakościowych oraz ilościowych, przedstawia wypowiedzi nauczycieli oraz zawiera graficzną prezentację wyników badań.

Autorzy ukazują interesujące rozważania dotyczące sposobu rozumienia narodu oraz nacjonalizmu w edukacji historycznej. Dobitnie podkreślają, że w polskiej szkole brakuje krytycznego spojrzenia na kategorię narodu, który jest traktowany jako coś naturalnego, odwiecznego oraz spójnego. Szczegółowo zarysowują etapy kształtowania narodu oparte na koncepcji narodu szlacheckiego. Ten opis znacznie odbiega od sposobu ujmowania narodu w podstawie programowej nauczania historii, jako jednego i odwiecznego suwerena, na której to wizji narodu budowane są wydarzenia z historii Polski. Co więcej, badacze odchodzą od standardowego podziału nacjonalizmu na obywatelski (oparty na więziach politycznych) oraz etniczny (odnoszący się do wspólnoty kulturowej albo pochodzenia), jednocześnie zwracając uwagę na występowanie nacjonalizmów bardziej lub mniej otwartych albo zamkniętych.

Warto w tym miejscu wspomnieć chociażby o wynikach badań, które wskazują, że prawie wszyscy nauczyciele definiują naukę historii jako naukę przynależności do narodu (Burszta i in., 2019, s. 40). Zdaniem pedagogów, budowanie tożsamości narodowej, propagowanie wartości narodowych czy kształtowanie postaw narodowych wiążą się z patriotyzmem, nie z nacjonalizmem. Co więcej, jest to patriotyzm oparty na preferowanym wzorcu. W tym kontekście badani ujmowali nacjonalizm jako niepożądaną ideologię, natomiast patriotyzm traktowali jako odpowiedni i właściwy do budowania narodowej wspólnoty. Warto zastanowić się jednak, czy kształtowanie patriotyzmu całkowicie oderwane jest od elementów nacjonalizmu? W literaturze naukowej te dwa pojęcia są ze sobą ściśle powiązane. Wśród różnych definicji patriotyzmu istnieją takie, które szczególnie zbliżają się do nacjonalizmu. Pisze o tym chociażby Piotr Radkiewicz, stwierdzając:

Jeśli przyjmiemy rozszerzającą definicję patriotyzmu, nacjonalizm należy traktować nie jako wymiar do niego przeciwstawny, mający inną psychogenezę i treść, lecz jako szczególną

formę patriotyzmu, która ma specyficzne dla siebie konsekwencje poznawcze i behawioralne (Radkiewicz, 2019, s. 135).

Autorzy książki *Naród w szkole: historia i nacjonalizm w polskiej edukacji szkolnej* jednoznacznie zaznaczają, że nauka historii przede wszystkim opiera się na wypełnianiu funkcji tożsamościowych oraz służy jako narzędzie wpajania uczniom nacjonalizmu, tudzież patriotyzmu.

Rozdział *Brakujące ogniwa dyskursu historycznego. O przemilczeniach i strategiach reprezentacji mniejszości narodowych i etnicznych w podręcznikach szkolnych* to swoista krytyczna refleksja odnosząca się do istotnych braków na temat mniejszości narodowych i etnicznych w podręcznikach historii. Tutaj także czytelnik odnajduje szereg wypowiedzi praktyków, którzy formułują swoje opinie w kwestii przedstawiania mniejszości. Zdaniem autorów „zwykle wątki dotyczące mniejszości etnicznych i narodowych nie tyle wprowadzają rzetelne informacje na ich temat, ile stanowią tło, na tle którego można zaakcentować tolerancyjność i wspaniałomyślność państwa polskiego” (Burszta i in., 2019, s. 132–133).

Kolejną kwestią, którą autorzy zdecydowali zawrzeć w publikacji, jest problematyka przedstawiania w podręcznikach szkolnych kategorii tożsamościowych, sposobów konstruowania pojęć oraz formułowania wizji historycznej. Tytuł rozdziału *Sposoby konstruowania tożsamości aktorów dziejów w polskich podręcznikach do nauki historii po 1989 roku* może początkowo wydawać się dość niejasny. Jak się jednak okazuje „aktor dziejów” to każda jednostka tworząca historię. Autorzy w tej części przede wszystkim zadają sobie pytanie, w jaki sposób budowana jest tożsamość Polaków, a tym samym tożsamość narodu. Treści zawarte w tym rozdziale znakomicie oddaje zdanie: „Jako że tożsamości nie są tylko «atrybutami» czy «cechami», która przydarzają się jednostkom – tylko właśnie relacjami społecznymi determinowanymi przez ideologie i dyskursu – to warunkują się też nawzajem” (Burszta i in., 2019, s. 172). Tymczasem, zdaniem autorów „polskie podręczniki do nauki historii traktują pojęcia odnoszące się do tożsamości jako oczywiste, przezroczyste, naturalne, uniwersalne i ahistoryczne” (Burszta i in., 2019, s. 173). Takie ujmowanie tożsamości nie może realizować celów zawartych chociażby w obecnym programie rządu (2019), który zakłada, że „Kształtowanie poczucia tożsamości narodowej i państwowej będzie stałym i ważnym elementem programu działalności polskiej szkoły” (Program Prawa i Sprawiedliwości...).

Wyobrażenia o państwie to rozdział, w którym autorzy po raz kolejny odnoszą się do sposobu ujmowania narodu i budowania wspólnoty narodowej,

w tym przypadku, z pominięciem roli chłopów. Badacze wyraźnie zaznaczają, że pojęcie narodu dalekie jest od uwzględniania perspektywy tej grupy społecznej, która przez znaczną część historii narodu stanowiła najliczniejszą grupę. Taki stan rzeczy nie był jednak wystarczającym argumentem do budowania definicji narodu. Znaczenie w konstruowaniu tożsamości i wyobrażeń społecznych miała szlachta, jako grupa sprawująca władzę polityczną, ekonomiczną oraz kulturową. Chłopi natomiast przedstawiani są dwojako: jako poddani szlachty, odrabiający pańszczyznę lub jako grupa w stanie barbarzyństwa, daleka od poszanowania postaw patriotycznych, uczuć narodowych czy norm społecznych.

W dwóch kolejnych rozdziałach *Jaką płęć ma naród? Rola i status kobiet w konstruowaniu wspólnoty narodowej w podręcznikach szkolnych* oraz *Ku podmiotowości i sprawstwu – o potrzebie reinterpretacji i rekonstrukcji historii kobiet* autorzy książki podejmują niezwykle istotną społecznie problematykę – sposób (nie)prezentowania kobiet w podręcznikach szkolnych. Autorzy publikacji wyraźnie podkreślają absencję tematu kobiet w książkach edukacyjnych oraz wskazują na marginalizację płci żeńskiej, zarazem odnosząc się krytycznie do tego zjawiska. Zwracają uwagę na potrzebę zmian w kształtowaniu obrazu kobiety w dziejach oraz obowiązek przedstawienia historii kobiet w treściach nauczania. Szczątkowe próby włączenia kobiet nie spełniają swojego zadania, otóż „Historiografia przypisuje kobietom określone role społeczno-kulturowe, sprowadzając ich sprawczość do pełnienia kilku funkcji, których powtarzanie utrwała stereotypowe, niepełne, jakby wybrakowane opisy ich aktywności” (Burszta i in., 2019, s. 241), zaś „Historia kobiet w Polsce wciąż pozostaje projektem niedokończonym” (Burszta i in., 2019, s. 258). Burszta i współautorzy w uzupełnieniu powstałych luk widzą nie tylko ogromną korzyść natury poznawczej, ale również upatrują w tym ogniwa do budowania edukacji równościowej.

Autorzy w tym fragmencie podnoszą niezwykle ważną, a zarazem aktualną społecznie problematykę – dyskryminacji ze względu na płeć. Podobne wnioski, dotyczące sposobu przedstawiania kobiet w podręcznikach szkolnych, czytelnik znajdzie między innymi w Raporcie Instytutu Spraw Publicznych *Kwestia płci w nowych podstawach programowych i wybranych podręcznikach szkolnych*, którego autorkami są Beata Łaciak i Małgorzata Druciarek. Badaczki koncentrują się na kwestiach dotyczących problematyki płci, analizując głównie podręczniki szkolne oraz podstawy programowe z wybranych przedmiotów. Podobnie jak autorzy książki *Naród w szkole: historia i nacjonalizm w polskiej edukacji szkolnej*, badaczki dostrzegają znaczną marginalizację kobiet w podręcznikach szkolnych oraz stereotypowe przedstawianie ich ról społecznych (Łaciak, Druciarek, 2018).

Rozdział *Nasi i inni w dziejach, my i oni dzisiaj* zamyka teoretyczno-empiryczną część publikacji. Autorzy ponownie koncentrują się na tematyce ujmowania narodu w podręcznikach do nauki historii, jednak tym razem swoją uwagę skupiają na zaprezentowaniu „opozycji między naszym narodowym, zbiorowym rzekomo «my» i światem zewnętrznym, w który historia narodu i państwa polskiego zostały «wrzucona»” (Burszta i in., 2019, s. 302).

Książka napisana jest zrozumiałym językiem dla każdego odbiorcy oraz spełnia zasady poprawności redakcyjnej. Nie brakuje w niej jednak błędów, mogących działać na niekorzyść treści zawartych w publikacji. Oprócz zauważalnych literówek spostrzegawczy czytelnik dostrzeże błędy stylistyczne czy interpunkcyjne, które nie tylko zaniżają walory estetyczne tej pozycji na rynku wydawniczym, ale w pojedynczych przypadkach mogą zaburzać rozumienie tekstu czytanego. Przykładami mogą być fragmenty: „[...] z jednej strony ma na celu zaznajomienie uczniów z podstawami nauki historycznej” (Burszta i in., 2019, s. 39) oraz „[...] nauczyciele postrzegają naukę historii nie tyle jako przekazywanie wiedzy, umiejętność myślenia historycznej, znajomość warsztatu historycznego” (Burszta i in., 2019, s. 71).

Brakuje również typowego zakończenia książki systematyzującego rozważane kwestie. Zastosowanie tego rodzaju rozwiązania pozwoliłoby badaczom m.in. zaprezentować najciekawsze, najistotniejsze lub też nieoczekiwane wyniki z przeprowadzonych badań.

Czego dodatkowo zabrakło mi w publikacji, a co być może stanowiłoby ważny element pracy? Rekomendacji skierowanych do Ministerstwa Edukacji i Nauki, specjalistów oraz polityków oświatowych, zawierających propozycje konkretnych rozwiązań w celu poprawy edukacji szkolnej w zakresie przede wszystkim edukacji historycznej. Co więcej, przedstawienia rzeczowych sugestii dotyczących zmian w podstawach programowych kształcenia ogólnego przedmiotu historia oraz w podręcznikach szkolnych dla tego przedmiotu. Jak również określenia obszarów, które wymagają dalszego namysłu i dyskusji naukowej.

Publikacja skłania czytelnika do wielu refleksji ściśle powiązanych ze sferą edukacji. Kształcąc nowe pokolenia, najpierw należy określić: Jak kształtowany jest patriotyzm? Jakiego patriotyzmu powinniśmy uczyć? Kogo wychowujemy i ku czemu – wspólnocie czy jednostce? Jak definiujemy naród oraz kto tworzy te wyobrażenia o narodzie? To tylko niektóre pytania, jakie nasuwają mi się po lekturze publikacji. Pozostałe dylematy odkryją inni czytelnicy, którzy zapragną sięgnąć po tę pozycję z literatury naukowej, do czego szczególnie zachęcam.

Książka *Naród w szkole: historia i nacjonalizm w polskiej edukacji szkolnej* z całą pewnością jest istotną, interesującą poznawczo publikacją naukową, poruszającą wiele znaczących kwestii w zakresie oświaty. Uważam, że pozycja ta powinna zainteresować nie tylko nauczycieli – chociaż mogłoby się wydawać, że pedagodzy stanowią główną grupę odbiorców – ale również polityków oświatowych, ekspertów w dziedzinie oraz inne jednostki zatroskane o kształtowanie tożsamości Polek i Polaków. Publikacja Burszty i współautorów powinna przyczynić się do głębokiej refleksji nad edukacją historyczną oraz być może stać się pretekstem do wprowadzania zmian w programach kształcenia młodych pokoleń. W dzisiejszym świecie konieczne jest bowiem konkretne stanowisko pedagogów wobec zmian oświatowych oraz prób upolityczniania edukacji.

References

- Burszta, W. J., Dobrosielski, P., Jaskułowski, K., Majbroda, K., Majewski, P., Rauszer, M. (2019). *Naród w szkole: historia i nacjonalizm w polskiej edukacji szkolnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Lorenc, J., Mrozowski, K. (2013). Angielski a polski model edukacji historycznej. Wybrane problemy. W: I. Chmura-Rutkowska, E. Głowacka-Sobiech, I. Skórzyńska (red.), *Historia ludzi: historia dla ludzi: krytyczny wymiar edukacji historycznej* (s. 397–415). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Kulikowska, K., Obracht-Prondzyński, C. (2016). *Kulturowe analizy patriotyzmu*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Lewartowicz, U. (2013). Młodzież i patriotyzm. Wyzwania dla edukacji. W: J. Nikitorowicz (red.), *Patriotyzm i nacjonalizm: ku jakiej tożsamości kulturowej?* (s. 146–160). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Łaciak, B., Druciarek, M. (2018). *Kwestia płci w nowych podstawach programowych i wybranych podręcznikach szkolnych*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Nikitorowicz, J. (red.). (2013). *Patriotyzm i nacjonalizm: ku jakiej tożsamości kulturowej?* Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Popow, M. (2015). *Kategoria narodu w dyskursie edukacyjnym. Analiza procesów konstruowania tożsamości w podręcznikach szkolnych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Program Prawa i Sprawiedliwości (2019). *Polski model państwa dobrobytu*. http://pis.org.pl/files/Program_PIS_2019.
- Radkiewicz, P. (2019). *Patriotyzm, etnocentryzm, nacjonalizm. Perspektywa makropsychologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Wiłkomirska, A., Fijałkowski, A. (2016). *Jaki patriotyzm?* Warszawa: Wydawnictwo Difin.